

УДК 343.14

**СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ
ҚАТЫНАСТАРДЫ КРИМИНАЛДАНДЫРУДАҒЫ ЗИЯНЫ**

Мұрат Диас Нұрланұлы

muratdias03@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Заң факультеті 2 курс студенті,

Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – з.ғ.к., доцент Муратханова М.Б.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселелері кез-келген мемлекетте қоғамдық пікірді ерте кезден де толғандырды. Сыбайлас жемқорлықтан қоғам үшін зиян зор, өйткені сыбайлас жемқорлық кез келген мемлекеттің тұрақтылығын бұзып қана қойм

ай, қоғамдық қатынастарды криминализациялауға да ықпал етеді. Шетелдік сарапшылардың пікірінше әлемдік қаржы дағдарысының себептерінің бірі банк саласындағы жемқорлық болып табылады. Қазақстанда қазіргі уақытта сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің белгілі бір тәжірибесі жинақталған. Ұйымдастырушылық сыбайлас жемқорлық және оның қоғамдық қатынастарды криминализациялаудағы рөліне қарсы күрес негіздері құрылды. Алайда шешілмеген проблемалар қалып отыр. Қазақстандағы соңғы он жыл ішіндегі сыбайлас жемқорлықтың жай-күйін қарастырайық.

Мәселен, Қазақстанда тек 2006 жылы барлық құқық қорғау органдары 2005 сыбайлас жемқорлық қылмыстарын анықтады, бұл 2005 жылмен салыстырғанда 33,2 пайызға артық (1505). 1221- Сыбайлас Жемқорлық Қылмысқа Қарсы Қаржы Полициясы, 328 - Ұлттық Қауіпсіздік Органдары, 321 – Бас прокуратура, 113 - Ішкі Істер Органдары, 3 - Кеден Органдары анықтады. Сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған 477 адам сотталды.[1] Мәселен, егер 2007 жылы қаржы полициясы органдары 1330 сыбайлас жемқорлық қылмысты, 2008 жылы - 1413, 2009 жылы - 1476, 2010 жылы - 1568, 2011 жылы олардың саны 1789-ге жетті, ал 2012 жылдың 8 айында сыбайлас жемқорлық қылмыстарының саны 1313-ке жетті. 2016 жылы Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы қылмыстың жағдайы жақсарған жоқ, керісінше, өсу үрдісі байқалады.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі төрағасының орынбасары А. Шпекбаевтың ақпараты бойынша, соңғы 17 жылда Қазақстанда 11 мыңға жуық сыбайлас жемқорлық жауапкершілікке

тартылды, түрмеге сотталғандардың арасында екі премьер-Министр, жеті Министр мен агенттіктер төрағалары, жеті облыс әкімі мен олардың орынбасарлары, сегіз ұлттық

компания басшылары мен мемлекеттік құрылымдар басшыларының өкілдері де бар. Тек 2017 жылы ғана Қазақстанда, А. Шпекбаевтың ақпараты бойынша, орталық мемлекеттік органдардың 14 басшысына қылмыстық іс қозғалды, облыстық құрылымдардың басшыларына 90 іс, қалалық және аудандық мемлекеттік органдардың басшыларына 121 іс енгізілді. Қазақстан сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексында сегіз тармақты жоғалтып, Ресей мен Украинамен қатар 131-ші орынды иеленді [2].

Бұдан басқа, біз осы қылмыс түрінің теріс жағының өзгерістерге ұшырауының куәсі болдық, онда сотталушылар орнына үкіметтің бұрынғы мүшелері, республикалық органдардың бірінші басшылары, оның ішінде құқық қорғау органдарының басшылары, облыс, қала әкімдері, Жоғарғы Соттың судьялары, прокурорлық қызметкерлер, депутаттар кірді. Олардың өкілдері сыбайлас жемқорлық тізімін толықтырмайтын бірде-бір ведомства іс жүзінде қалмады. Бір жағынан, бұл статистика мемлекеттің сыбайлас жемқорлықпен, оның құқық қорғау жүйесінің бейтарап күресінің көрсеткіші.

Екінші жағынан бұл мемлекеттік жүйенің сыбайлас жемқорлықпен жән е оның

криминализациясымен зақымдану фактілерін анықтау. Сондықтан, «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» 2012 жылғы 6 қаңтардағы Қазақстан Республикасы Заңының 6-бабында заңдылық пен құқықтық тәртіп деңгейінің төмендеуімен, оның ішінде қылмыстың өсуімен, мемлекеттік органдардың қылмыстық құрылымдармен, террористік немесе экстремистік ұйымдармен өзара әрекеттестігімен, лауазымды адамдардың капиталдың заңсыз айналымына, сыбайлас жемқорлыққа, ұлттық мүдделердің қорғалу дәрежесін төмендетуге ықпал ететін қару мен есірткі құралдарының заңсыз айналымына және басқа да іс-әрекеттерге қамқорлығымен қатар ұйымдасқан формаларды қоса алғанда, қылмыстың өсуі кездейсоқ емес. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қауіп-қатерлерге жатқызылды[3].

Ел қауіпсіздігіне сыбайлас жемқорлық қатері туралы ғалымдардың ғылыми нәтижелері де дәлел бола алады.

Әрине, сыбайлас жемқорлық өмірдің барлық жағына әсер етеді. Әлемдік қаржы және экономикалық дағдарыс дәуіріндегі Қазақстандағы қалыптасқан экономикалық жағдайды оң бағалай отырып, төртінші сайланған Қазақстан Республикасы Парламентінің 3-ші сессиясының ашылуында сөйлеген сөзінде Мемлекет басшысы Н. Назарбаев: «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес-бұл науқан емес, бұл біздің маңызды басымдықтарымыз. Соңғы уақытта бұл жұмыс күрт жанданды. Тергеу барысында жоғары дәрежелі шенеуніктер – орталық министрліктер мен ведомстволардың, бірқатар облыстық департаменттердің бұрынғы басшылары бар. Елде мемлекет қалтасына қолдарын салатындарды жазалаудан сақтайтын креслолар мен кабинеттер болмауы тиіс» - деген болатын[4].

Сыбайлас жемқорлықтан болған экономикалық шығындар коммерциялық мәмілелер, тауарлардың бағасы мен сапасы негізінде ғана емес, пара, «сыйлықтар», қорқытып алу негізінде жүзеге асырылуымен де байланысты. Шамамен алғанда, сыбайлас жемқорлық тауарлар мен қызметтердің құнын 5-15% - ға арттырады. Бағалауларға сәйкес, осы саладағы сыбайлас жемқорлықтан болатын шығындар осы баптар бойынша барлық бюджеттік шығындардың 30% - ынан асады.

Оңтүстік Қазақстан облысынан солтүстік облыстар мен Астана қаласына жыл сайынғы «арзан» көкөністерді жеткізу мысалдары белгілі, ол кезде өткізу үшін ұсынылатын көкөністер мен жемістердің бағасы межелі пунктке қарай екі есе және үш есе өсе береді.

Сыбайлас жемқорлық қоғамдық қатынастарды қылмыстандыруға ықпал ететін жағымсыз салдарлары бар:

- көлеңкелі экономиканы дамыту;
- нарықтық қатынастардағы адал бәсекелестік ережелерін бұзу;
- бюджет қаражатын дұрыс пайдаланбау;

тауарлар бағасының өсуі;
әлеуметтік мәселелерді шешуден қаражатты алаңдату;
бай және кедей қоғамның жіктелуі;
құқық қорғау органдарындағы сыбайлас жемқорлық;
халықтың билікке деген сенімін азайту;
халықаралық деңгейде елдің беделін төмендету.

Белгілі экономистер мен заңгерлердің пікірінше, нарықтық экономика сыбайлас жемқорлықтың негізгі қозғаушы күші болып табылады. Енді сыбайлас жемқорлықпен тығыз байланысты қоғамдық қатынастарды криминализациялау процесінің мәні мен мазмұнын қарастырайық. Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде "криминализация" деген сөзге қылмыстық әлемнің әсер ету саласына қалай тарту туралы түсінік берілді; билік құрылымдарын криминализациялау[5].

Криминализацияны процесс ретінде екі аспектіде қарастыруға болады, біріншісі - бұл мемлекет қылмыстық заңды құру арқылы қылмыстық жауапкершілік көзделген әрекеттердің тізбесін анықтайды. Яғни, әңгіме қоғамдық қауіпті әрекеттерді ресми жолмен криминализациялау процесі туралы болып отыр[6].

Криминализацияның екінші аспектісі-бұл процесс заңсыз, стихиялық және «қолданыстағы нормаларды айналып өту арқылы пайда табуға бағытталған іс-шаралардың тұтас жиынтығын қамтиды»[7].

Қоғамда, әсіресе, экономикалық саладағы қатынастарды криминализациялауға ықпал ететін бірқатар факторлардың өзара күрделі байланысы байқалатынын атап өтпеуге болмайды. Криминологияда ғалымдар қылмыстың пайда болуына белсенді ықпал ететін немесе оның жұмыс істеуі үшін оның генезисіне қолайлы орта жасайтын мән-жайларды, сондай-ақ нақты қылмыс жасауға ықпал ететін мән-жайларды бөліп көрсетеді. Егер біздің тәуелсіз мемлекетіміздің даму тарихына жүгінсек, онда криминализацияның басталуы Қазақстанда КСРО ыдырағаннан кейін оның дамуының алғашқы кезеңдерінде болды, өйткені біздің елімізде нарыққа көшу ең басында экономикалық қарым-қатынастар конструктивті реформалауға ғана емес, деструктивті деформацияға ұшырағандығымен байланысты болды. Экономикалық салада белгіленген нормалар мен ережелерден ауытқулар нормаға айналды. Ең алдымен, экономикалық және әлеуметтік тепе-теңдікті, міндеттерді сақтау тұрғысынан бірқатар принципті маңызды мәселелер шешілмеген. Қазақстандағы сыбайлас жемқорлықтың ең жарқын мысалдарын келтірсек[8].

Мәселен, төрт жыл ішінде Атырау облысының кеден органдары кеден брокері болып табылатын «НЭК» ЖШС-де кеденнен кейінгі бақылауды жүзеге асырмаған, ал декларацияланған 28 мың жүк кеден декларацияларында тексерілмеген. Агенттік тағайындаған аудиторлық және салықтық тексеру 1,6 миллиард теңге сомасына салық және басқа да төлемдерді төлеуден тікелей жалтару фактілерін анықтады. Осы ЖШС қызметін облыстың салық комитеті сегіз жыл бойы тексермеген. Немесе

басқа мысал. 2005-2006 жылдары Алматыда көлік айрығын салу үшін мемлекеттік бюджеттен "Транс-строймост" АҚ 6,5 миллиард теңге алды, оның ішінде тергеудің бастапқы кезеңінде анықталғандай, 452 миллион теңге жалған кәсіпорындар арқылы ұрланған[9].

Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті анықтаған мемлекеттік органның көлеңкелі айналымынан тағы бір мысал келтірсем. Мәселен, ҰҚК есептеуінше, «Хоргос» кеденінің көлеңкелі айналымы шамамен 3-4 млн.долларды құрады. Апта сайын «касса» қауымдастық мүшелері арасында бөлінді, күш рәкетирлік топтың иерархиясындағы орындалатын рөлі мен жағдайына байланысты болды. Қаражаттың бір бөлігі құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне «қауіпсіздік» үшін алғыс ретінде берілді. Үлкен үлес қажетті адамдарға пара беру үшін сұлба бастаушысында қалды[10].

Содан кейін, 2011-2012 жылдары бұл тарих өз жалғасын тапты. Мәселен, қаржы полициясы органдары Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша Бас прокуратураның санкциясымен «Хоргос» және «Қалжат» кеден бекеттерінде экономикалық контрабанда фактілерін анықтау бойынша арнайы жедел іс-шаралар өткізді. Нәтижесінде 100-ден астам адамнан тұратын белсенді әрекет ететін ұйымдасқан қылмыстық топ анықталды, ол ұзақ уақыт бойы Қытайдан Қазақстан Республикасына тауарларды контрабандалық жолмен тасымалдауды жүзеге асырды. Қылмыстық топ мүшелерінің немесе «кубовшылар» деп аталатын контрабандалық жүкті қалыптастыру Қытайда жүзеге асырылды, содан кейін жүк Қазақстанға жіберілді. Шекарадан өткеннен кейін қылмыстық топ мүшелерінің бақылауымен кеден бекеттеріндегі контрабандалық жүк Алматы және Алматы Облысының уақытша сақтау қоймаларында, одан әрі кедендік тазарту үшін қолдан жасалған құжаттар мен инвойстар бойынша ресімделді.

Қылмыстық топ мүшелері қатаң тәртіп пен ішкі иерархияны сақтады: ҰҚТ-ның әрбір мүшесіне Қытайда тиеуді, шекарадан өтуді, УСҚ-ға дейін алып жүруді, Алматы қаласының қоймаларында кедендік тазалау мен түсіруді қоса алғанда, трассаның бекітілген учаскесінде контрабандалық жүктің кедергісіз өтуін қамтамасыз ету бойынша міндеттер жүктелді. Әрбір операциядан кейін ҰҚТ мүшелері топ басшыларының алдында контрабандалық әкелуді жүзеге асырған автомашиналар саны және алынған ақша қаражатының сомасы туралы есеп берді. Апта сайын осындай жолмен «Қорғас» және «Қалжат» кеден бекеттері арқылы контрабандалық жүкпен 100-ден 200-ге дейін автомашинадан өтті. Бір автомашинадан шекараны әрбір кесіп өту үшін 25-тен 30 мың АҚШ долларына дейінгі сомада заңсыз ақша жиналды. Оның ішінде тек 5 мың доллар кедендік төлемдер түрінде бюджетке түсті, қалғандары ҰҚТ өкілдерінің қалтасына кетіп отырды.

2011 жылғы 27 сәуірде ҰҚК мүшелеріне қатысты ұйымдасқан қылмыстық топ пен экономикалық контрабанда қызметіне қатысу, басшылық ету және қатысу фактілері бойынша қылмыстық іс қозғалды. 28 сәуірде Алматы облысы мен Алматы облысының аумағында, оның ішінде «Хоргос»,

«Қалжат» бекеттерінде, «Даму», «Сторин Хаус» уақытша сақтау қоймаларында, сондай-ақ ұйымдасқан қылмыстық топтың көшбасшылары мен мүшелерінің мекен-жайларында ҰҚТ мүшелерін бір уақытта ұстау және 28 тінту өндірісі бойынша кең ауқымды операция жүргізілді.

Күзет орындары мен қоймаларда 1,5 млрд. теңгеден астам сомаға контрабандалық жүгі бар 32 автокөлік, ҚХР заңды тұлғаларының жалған мөрлері алынды. ҰҚТ мүшелерімен аффилиирленген 8 брокерлік кәсіпорын анықталды. Ұйымдасқан қылмыстық топтың қызметіне қылмыстық құрылым өкілдерімен бірге заңсыз ақшалай сыйақы үшін ҰҚТ мүшелеріне қамқорлық жасаған құқық қорғау органдарының жекелеген лауазымды тұлғалары да тартылғаны анықталды. Ұйымдасқан қылмыстық топ мүшелері оны ұйымдастырған сәттен бастап, яғни 2006 жылдан бері жинаған мүліктің көлемі ҰҚТ-ның криминалдық қызметінің ауқымдылығы туралы куәландырады.

ҰҚТ мүшелері 130 млн АҚШ долларынан асатын сомаға мүлікті басып, заңдастырғаны анықталды. Мысалы, Алматы мен Астанада ҰҚТ мүшелерінде 44 пәтер, 12 үй, 7 жер учаскесі (мысалы, Алматы маңындағы ҰҚТ көшбасшыларының бірі құны 15 млн АҚШ доллары болатын 40 га жер), 47 автокөлік, 10 КамАЗ, әрқайсысының құны 100 мың доллардан асатын 40 рефрижератор, Екінші деңгейдегі банкте 12 есеп, үш сейф-ұяшық, төрт ЖШС, үш ТҚС, екі автоорталық және мейрамхана орнатылған. Бұл ретте аталған мүліктің негізгі бөлігі ҰҚТ көшбасшылары Отарбаев, Қайрбаев және ҰҚТ кассирі Төлебаевке тиесілі. Белгіленген мүлікке тыйым салынды. Алматы облысы Кедендік бақылау департаментінің бұрынғы бастығы Құрманбек Артықбаев ұйымдасқан қылмыстық топқа қатысты күдіктіні ұстау жүзеге асырылды.

Қазақстандық салық төлеушілердің ақша қаражатын еркін жұмсаудың көптеген және басқа да мысалдарын келтіруге болады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске шақырылған органдар өздері сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет субъектісінен объектіге айналатын мысалдар ерекше орын алады[11]. 2017 жылдың 22 ақпанында Алматы қаласының қаржы полициясының бұрынғы басшысы генерал А. Аманбаевқа және оның 35 қатысушыларына қатысты үкім жарияланды.

БАҚ – тың «қара генерал» деп атаған ҰҚТ-ның қатысушылары 78 жалған кәсіпорын ұйымдастырып, айналым 77 миллиард теңгені, ал олардың қызметінен түскен залал 24 миллиард теңгені бюджетке төленбеген салық түрінде құрады. А. Аманбаев кінәлі деп танылып, мүлкін тәркілеп, 14 жылға бас бостандығынан айырылды. Ол сондай-ақ өмір бойы Мемлекеттік қызмет атқару құқығынан айырылды. ҰҚТ көшбасшыларының бірі Сергей Ильин қатаң режимдегі колонияда жазасын өтеумен мүлкі тәркіленіп, 16 жылға бас бостандығынан айырылды. Қалған сотталушылар-Алматы қаласы Медеу ауданы бойынша Мемлекеттік кірістер басқармасының экс-бастығы Елдос Жексембинов, «Қазақстанның индустриялық банкі» АҚ басқармасының экс - төрағасы Нұрлан Шаукеров, «ВАЗ-Интерсервис КЗ» ЖШС Қарағанды авто-

сервисінің директоры Андрей Зубарев, Алматы қаласы бойынша ЭСЖКД бастығының экс-орынбасары Қаржы полициясы полковнигі Мұратбек Қазыбаев, Алматы ЭСЖКД бастығының экс-орынбасары полковник Қанат Артықбаев, Орал Прокурорының экс-орынбасары Амангелді Бейсембаев, Алматы қаласы бойынша ЭСЖКД- Алматы қаласы бойынша ЭСЖКД-нің жалған кәсіпкерлікпен айналысқаны үшін Данияр Абдиев, ЭСЖКД-нің қызметкері Тимур Рақысбаев және басқалары 3-тен 16 жылға дейін бас бостандығынан айыру мерзімін алды. Сыбайлас жемқорлық бойынша эмпирикалық жұмыстардың көп санының арасында әлемдегі сыбайлас жемқорлықтың жай-күйі туралы жалпы түсінік жасау және сыбайлас жемқорлық факторларын анықтау үшін халықаралық Транспаренси Интернэшнл ұйымының тәжірибелі әзірлемелері неғұрлым қолайлы болып табылады.

Транспаренси Интернэшнл (Transparency International – «халықаралық ашықтық») – бұл халықаралық ауқымда да, жекелеген елдердің ауқымында да сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес және зерделеу жөніндегі коммерциялық емес тәуелсіз ұйым, оның мақсаттарының бірі – биліктің үлкен ашықтығы мен есеп беруіне қол жеткізу. Осы ұйым қызметкерлерінің пікірінше, қызметтің кез келген түрінің ашықтығы қоғамның сыбайлас жемқорлықтың аз болуына алғышарттар болып табылады және осы құбылыспен күресті едәуір жеңілдетеді. Интернэшнл Транспаренси бөлімшелері әлемнің 75-тен астам елінде құрылған, олардың барлығын айқындылықтың бірыңғай базалық режимін белгілеуге бағытталған, бірінші кезекте қаржы саласында бірыңғай жемқорлыққа қарсы идеология біріктіреді[12].

Елімізде сыбайлас жемқорлық туралы кейбір деректерді келтірсек. Е. Кемалидің кандидаттық диссертациясында облыстар бойынша деректер келтіріледі. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарының ең көп саны тіркелген:

Қостанай облысында-217 факт;

Алматыда-180 факт;

Оңтүстік Қазақстан облысында-172 факті;

Шығыс Қазақстан облысында-130 факт;

Атырау облысында-129 факт.[13]

Белгілі қазақстандық ғалым Е. Алауханов облыстардың мәліметтерін талдау кезінде елдің әр түрлі аймақтарындағы сыбайлас жемқорлық жағдайының нақты және салыстырмалы көрінісін көруге мүмкіндік беретін коэффициент енгізуді ұсынды. Осылайша, осы тәсілді пайдалана отырып, ол сыбайлас жемқорлыққа бейімділік бойынша өңірлерді келесі санаттарға бөледі:

ең жоғары қарқындылығы: Атырау облысы (26,85), Қостанай облысы (24,10);

жоғары қарқындылығы: Қызылорда облысы (18,88), Солтүстік Қазақстан облысы (18,75));

орташа қарқындылығы: Астана (15,67), Маңғыстау облысы (14,6), Ақмола облысы (14,03), Ақтөбе облысы (14,13), Алматы (13,99);

төмен қарқындылық: Жамбыл облысы (10,80), ШҚО (9,13), Павлодар облысы (8,46), Қарағанды облысы (8,29), БҚО (8,16), Алматы облысы (7,71), ОҚО (7,54).[14]

Сыбайлас жемқорлықтың қоғамдық қауіптілігі өте жоғары, өйткені ол қоғамдық қатынастарды криминализациялауға тікелей ықпал етеді[15].

Әлемдік қоғамдастықтың құжаттарында сыбайлас жемқорлық экономикаға ерекше зиянды әсер ететіні, үкіметтік шешімдер мен бағдарламалардың барлық түрлерінің тиімділігіне нұқсан келтіретіні, қоғамдағы мораль жағдайына зиян келтіретіні, азаматтардың Үкіметке деген сенімін, биліктің беделін бұзатыны, әділдік пен әділ сот төрелігінің қағидатын бұзатыны атап көрсетіледі. Американдық профессор В. Райсмен параның негізгі кең тараған үш түрін бөліп көрсетеді: пара тежейтін («мемлекеттік қызметшіге өзінің лауазымдық міндеттерін орындауды қамтамасыз ету немесе жеделдету мақсатында төлем жасау»); іскерлік пара («норманың іс - әрекетін тоқтату немесе оны іс жүзінде қолданбау үшін»); тікелей сатып алу (яғни «қызмет емес, бірақ қызметші сатып алу», «сатып алу», «лауазымды адамды ұйым жұмысында қалып, сыртынан толық адалдықты сақтай отырып, іс жүзінде пара берушінің өз пайдакүнемдік мүдделері туралы айтылды»)[16].

Қазақстан қоғамы үшін оның өтпелі экономикасы кезеңінде шаруашылық реформалау саясатындағы шығындар мен өрескел есептеулерге негізделген криминогендік салдарларды есепке алу ерекше өзектілікке ие болды. Бұған бірқатар жоғары лауазымды шенеуніктерге қатысты қылмыстық істер куә болып отыр. Соңғылары толыққанды және өркениетті нарықтық қатынастардың дамуын, кәсіпкерлік еркіндікті, жеке меншік институттарын тежеуді не тоқтатуды алдын ала айқындай алады және соның салдарынан осы қатынастар субъектілерінің көлеңкелі секторға кетуін туындатуы мүмкін. И. Б. Матвеевтің пікірінше, экономикалық жағдайға жеке факторлар әсер етеді, оларды шартты түрде үш топқа бөлуге болады.

Бірінші - жай-күйінің көрсеткіштері: жалпы ішкі өнім (ЖІӨ), орташа еңбекақы төлеу, ЖІӨ-дегі еңбекке ақы төлеу үлесі, ең төменгі күнкөріс деңгейі, халықтың кедейлік деңгейі, инфляция деңгейі, жұмыссыздық деңгейі, ЖІӨ өсу қарқыны (жылына), өнеркәсіп өндірісінің индексі, тұтыну бағаларының индексі, бюджет тапшылығы, мемлекеттік борыш, экспорт, импорт, сыртқы экономикалық қызметтің сальдосы, меншік құрылымы, монополиялану деңгейі, тікелей және жанама салықтардың мөлшері, ақша массасының өсу қарқыны, ақша массасының айналым жылдамдығы, , төлем балансының сальдосы, ресурстың қамтамасыз етілуі, төлемдердің жалпы сомасы, экономикалардың криминалдану дәрежесі[17].

Екінші-элеуметтік-саяси орта, оның негізгі көрсеткіштері: - халықтың жан басына шаққандағы ең маңызды тамақ өнімдерін, жеке пайдаланатын тауарларды тұтынудың орташа деңгейі, тұрғын үймен және басқа да тіршілік

әрекетінің қажетті жағдайларымен қамтамасыз етілу дәрежесі (Денсаулық сақтау мекемелері, әлеуметтік - мәдени сала объектілері), білім деңгейі, өмір сүру ұзақтығы, туу, өлім, ауру деңгейі, халықтың көші - қон мөлшері болуы мүмкін[18].

Үшінші-технологиялық орта. Мұнда мынадай параметрлер қабылданады: іргелі ғылымды дамытуға арналған мемлекеттік шығыстар, ғылыми-зерттеу жұмыстарына, кадрларды даярлау мен қайта даярлауға арналған мемлекеттік шығындар, технологияларды беру мәселелері, өнімнің нарыққа шығу мерзімдері.

Мемлекет халықтың әлеуметтік мәселелерін шешпесе, ол қалыптасқан жағдайдан шығу жолдарын өз бетінше іздеуге мәжбүр. Өзінің материалдық проблемаларын дербес (мемлекеттің көмегінсіз) шешуді іздестіру жекелеген азаматтарды көлеңкелі экономика саласына әкелуі мүмкін. Осы жағдайларда көлеңкелі экономикалық қатынастарға тарту азаматтарға белгілі бір еркіндік пен мемлекеттен материалдық тәуелсіздік береді. Мұндай еркіндік пен тәуелсіздік игілік болар еді (тоталитаризмнен азаматтық қоғамға кетудің қажетті шарты болып табылатындықтан), егер мемлекет ресми, легитимді, нарықтық қатынастар құқығымен реттелетін орбитада қамтамасыз етілсе және кепілдік берсе. Өтпелі кезеңде қоғамдағы экономикалық қатынастардың криминалдануын болдырмау нарықтық экономиканы қалыптастыру үшін қажетті барабар құқықтық ортаны синхронды құру арқылы мүмкін болды.

Нарықтық қайта құрулардың құқықтық аспектісін жете бағаламау халықтың табысы мен өмір сүру деңгейі бойынша саралаудың күрт күшеюіне, өзінің қарқыны мен шамасы бойынша аз адамдардың аз бөлігін заңсыз байытуға әкеп соқты.

Экономикалық қатынастардың криминализациясына жетекші криминологтардың пікірінше[19], экономикадағы қолайсыз фонды жасайтын бірқатар жағдайлар мен факторлар ықпал етті.

Көрсетілген мән-жайларға дәйек келтірілетін авторлар жатқызады:

өтпелі кезеңдегі экономикалық саясаттың шығындары;

баға белгілеу ақаулары;

қолданыстағы мемлекеттік бақылау жүйесінің кемшіліктері;

құқық қорғау органдарының қызметіндегі кемшіліктер;

құқықтық қамтамасыз етудің артта қалуы;

халықтың экономикалық қайта құруларды қабылдауға жалпы дайындығы[20].

Қазақстандық қоғамдық қатынастарды криминализациялау жекешелендіру саласындағы шығындарға ықпал етті, онда криминогенділіктің жоғары деңгейіне қол жеткізілді, экономикадан тыс, жиі криминалдық әдістерді пайдаланумен қатаң бәсекелестік күрес байқалды. Сыбайлас жемқорлықтың қоғамды ыдыратудағы, қоғамдық

қатынастарды қылмыстандырудағы рөлі зор. Алайда қоғам, құқық қорғау органдары оған сәтті қарсы тұра алады, өйткені ол үшін Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы табысты күрес үшін барлық қажетті жағдайлар

жасалған. Сыбайлас жемқорлық-бұл шын мәнінде, ұлттық шекарасы жоқ әлеуметтік қауіпті құбылыс, және тек оның туындататын жағдайларына байланысты оның көлемі мен өлшемдерінің ауқымдылығы анықталады. Құқық қорғау қызметінің тәжірибесі көрсеткендей, ұйымдасқан қылмыстық қызметтің бірде-бір түрі билік және басқару органдарының не құқық қорғау органдарының лауазымды адамдарының тарапынан қолдау көрсетпей және жәрдем көрсетпей ұзақ уақыт бойы жүзеге асырыла алмайды. Бұл қызмет үшін негіз сыбайлас жемқорлықты тудырады. Ғалымдардың пікірінше, сыбайлас жемқорлық-ұйымдасқан қылмыстың ажырамас сипаты. Биліктің жоғарғы эшелондарын сатып алу үшін үлкен қаражат қажет. Бұл құралдар қылмыстық қызмет береді, сыбайлас жемқорлық ұлттық игілікті, әсіресе жекешелендіру, жылжымайтын мүлікті сатып алу саласында игеру әдістерінің бірі болып табылады.

Сыбайлас жемқорлық тек билік органдарымен ғана емес, ұйымдасқан қылмыспен де тығыз байланысты. Капиталды «жылыстатумен» күрес проблемаларында мақсатты зерттеудің деректері бойынша қылмыстық кірістің 50% - на дейін «қажетті» адамдарды сатып алуға жұмсалады. Лауазымды адамдарды тікелей және толық сатып алу ұйымдасқан қылмыс өкілдеріне, қылмыстық беделге әртүрлі деңгейдегі мемлекеттік шенеуніктермен тығыз байланыс орнатуға, оларды ұстауға, «түбірімен сатып алуға» мүмкіндік береді, Қажет кезде тиісті жағдайда сыбайлас жемқорлық өкілі пара алушылар күтетін сияқты түседі деп пайымдай отырып, оларды ұстауға алуға мүмкіндік береді.

Ұйымдасқан қылмыстың ерекшеліктері: қылмыскерлердің ұйымшылдығының жоғары дәрежесі, олардың қылмыстық, криминалдық кәсіпқойлығы, экономикалық және жалпы қылмыстық қылмыспен бірігу, қалыптасқан иерархиялық құрылымы бар, өзегін, стратегиясы мен тактикасын басқаратын қылмыстық топтардың ұйымға (қоғамдастыққа) шоғырлануы, өзінің қауіпсіздігін және қылмыстық сарқыншылықты қамтамасыз ету мақсатында ғана емес, экономикалық экспансияны қамтамасыз ету мақсатында қарастырылатын және дамытылатын кең сыбайлас байланыстары болып табылатындықтан.

Сыбайлас жемқорлық қоғамдағы барлық қатынастарды көрінбейтін жермен қамтығандықтан, онымен күрес тек құқық қорғау органдарымен ғана емес, барлық азаматтармен жүргізілуі тиіс. Сыбайлас жемқорлық - бұл жедел емдеуді қажет ететін қоғамның ауыр ауруларымен салыстыруға болатын әлеуметтік құбылысы. Ал осы ауруды емдеу үшін қажетті құралдар, мүмкіндіктер біздің мемлекетте жеткілікті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Казахстанская правда», 22 февраля 2007 года.
2. Из выступления заместителя председателя Агентства по делам госслужбы и противодействию коррупции Республики Казахстан

Шпеекбаева А.Ж. на антикоррупционном Уральском форуме в Республике Казахстан (2017 год).

3. «Казахстанская правда», 17 января 2012 года.

4. Казахстанская правда 2 сентября 2009 года.

5. Ожегов С.И., Шведов Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская Академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова – 4-е изд., дополненное. – М., 1999. с. 307.

6. Кудрявцев В.Н. Стратегия борьбы с преступностью. М.: Юрист. 2006. с. 20 - 26.

7. Акимжанов Т.К. Организованная преступность и ее влияние на криминализацию общественных отношений. – Қазақстан жоғары мектебі: Высшая школа Казахстана. – Международное научно-педагогическое издание. 2007. Алматы. №1. с. 175 - 179.

8. «Казахстанская правда», 22 февраля 2007 г.

9. «Казахстанская правда», 22 февраля 2007 г.

10. Республиканская ежедневная газета «Литер», 25 января 2006 года.

11. Например, крупные хищения бюджетных денег, выявленные в 2011 году акиматом г. Жанаозена, которое явилось причиной массовых беспорядков в декабре 2011 года, выявленные в 2012 году хищения на сумму более чем 17 миллиардов тенге акиматов Атырауской области и другие.

12. Коррупция в мире и международная стратегия борьбы с ней: Монография. (Отв. Ред. д.ю.н., профессор В.А. Номоконов) – Владивосток, 2004. - С. 9.

13. Алауханов Е.О. Антикоррупционная правовая политика. - Алматы, 2009. - С. 42.

14. Алауханов Е.О. Антикоррупционная правовая политика. - Алматы, 2009. - С. 44-45.

15. Акимжанов Т.К. О роли коррупции в криминализации общественных отношений. В кн: Предупреждение и борьба с коррупцией в свете укрепления законности в уголовно-исполнительной системе: Материалы междунар. научно-практ. конф. (30 сентября 2009) _ Костанай: Академия КУИС МЮ РК, 2009, С.18 - 23.

16. Райсмен В.М. Скрытая ложь. Взятки: «крестовые походы» и реформы. - М., 1988. - С. 124-125.

17. Матвеев И.Б. Формирование и развитие системы эффективного обеспечения экономической безопасности региона: Автореф. дис. ... канд. экон. наук. СПб., 1998. С. 11.

18. Матвеев И.Б. Цит. работа. С. 15; Ростов К.Т. Экономическая преступность: региональный аспект / Региональная эология. 1998. № 2. с. 64 - 71.

19. Криминология. Учебник / Под ред. Акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. – М.: Юрист, 1995. с. 327.

20.Криминология. Учебник / Под ред. Акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. – М.: Юрист, 1995. с. 327 - 334.